

הסיפור שלנו: מבוא להדפסה מחודשת של ספרו של גרשם שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו

יהודה ליבס

חיסרון ושלמות

ספר זה הוא יצירת מופת שלא נס ליחה ואין דומה לה. ספרות המחקר המסועפת שבאה בעקבותיה עוסקת, ולעתים אף מעמיקה, בעניינים שבתאיים שונים, אך אין בה ספר כללי על שבתי ועולמו, ובוודאי לא ספר כזה שהוא מהטובים שבספרותנו, ומאחד סיפור אנושי מרתק עם מחקר היסטורי מדויק ומאלף ועם התבוננות חודרת בכבשני רוח ישראל ודתו. רבים (כולל אני) נשבו בקסמו של ספר זה, והוא שעוררם להמשיך ולהעמיק בעולמות שנפרשו בו. ספרו של שלום הוא אפוא גם אביה מולידה של ספרות המחקר החדשה בענייני שבתאות. וזאת למרות שהספר שלפנינו, גולת הכותרת במפעלו של גרשם שלום, גדול חוקרי הקבלה, ממש איננו המלה האחרונה בתחום חקר השבתאות. הוא התפרסם לראשונה בשנת תשי"ז, לפני ששים וכמה שנים, ובמהלכן נכתב על השבתאות קורפוס מחקרי עצום ממדים שמשנה את התמונה ובעיקר מוסיף עליה רבות, כפי שעוד נראה להלן. משום כך נכון עתה לפרסם מחדש ספר זה.

גם אמיתות יסוד שהעלה מחקר זה נשארו תקפות עד היום: השבתאות, החשובה בתנועות המשיחיות ביהדות, הייתה מאורע מכונן. באמצעות המשיח שבתי ונתן נביאו הבשילו והתגשמו ובאו לידי ביטוי, מיצוי ופיצוץ, מגמות עומק מהפכניות שהתפתחו לאיטן במחשבה המשיחית והקבלית בימי הביניים. אף עם כישלון התנועה לא פגה חשיבותה. איאפשר היה להתעלם ממציאותה, וזו מורגשת בגלוי או בסתר בכל זרמי היהדות מאז ועד היום, אם בדרך של המשך או של התנגדות. אך, כאמור, מחקרי שלום רחוקים מלמצות את הנושא. בחסרונו של מחקר מספיק חש גם גרשם שלום עצמו כבר בכתיבת ספר זה, והוא מתבטא אף בכותרת "שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו". כפי שמספר שלום בהקדמת הספר שלפנינו, כוונתו הייתה לתיאור שלם של התנועה השבתאית כולה, אך את תולדות התנועה אחרי מות שבתי צבי דחה למועד מאוחר, וזה עדיין לא הגיע. אף עשרים שנה כמעט אחרי כתיבת ספרנו זה, מודיע שלום שעדיין לא הגיעה השעה לספר

כולל על אודות השבתאות,¹ אף שלמרבח הפלא ספר על תולדות השבתאות בכללה כתב גרשם שלום כבר בשנת ת"ש, שלושים וארבע שנים קודם לכן ושבע-עשרה שנה לפני הספר שלפנינו. אך אותו ספר בחר שלום שלא להוציא לאור ואף התעלם מקיומו, ולא היינו יודעים על אודותיו אלמלא נתגלה ונדפס בשנת תשע"ח.² דומה אפוא שביטחוננו של שלום בידיעת עניינה של השבתאות דווקא התערער ברבות השנים והמחקרים. וסיכום מלא ביטחון והתלהבות של עניינה של השבתאות נמצא דווקא בראשית דרכו, במסתו "מצוה הבאה בעבירה", שהתפרסמה בשנת תרצ"ו,³ ולהלן אביע את דעתי על הבעייתיות שבקביעותיו שם. הספר שלפנינו אינו אף המלה הראשונה של התחום. חקר השבתאות החל כבר בימי שבתי צבי עצמו, והוא נמשך עד היום. אך הקודמים לשלום פעלו לפי נטייה רעיונית ואינטרס מובהק ומודע. היו מהם שתיארו את מאורעות השבתאות מתוך אמונה בשבתי צבי עצמו, והוא נמשך עד היום. אך הקודמים לשלום פעלו לפי נטייה זיכרונתית של ר' אברהם קונקי, או את ספר "דברי הימים" של שבתי צבי שכתב ר' יעקב נג'ארה, רבה של עזה (נכד המשורר ר' ישראל נג'ארה), כשהתחבר אל חבורת שבתי צבי המומרים באנדריאנופול (הספר נכלל בכתב היד "ימות המשיח" של ר' אברהם מירנדה, והוענק לרב העיר סלוניקי מידי כת הדונמה השבתאית בשעה שנאלצו לעזוב את העיר כשעברה לשלטון יוון, ופורסם בידי בנו של הרב בעקבות פרסום ספרו הנוכחי של גרשם שלום).⁴

מחקרים אחרים נכתבו מנקודת מבט אנטי שבתאית. כך, למשל, ספרו ההולנדי של השגריר תומאס קונן, שנקרא "ציפיות שווא של היהודים כמו שהתגלו בדמותו של שבתי צבי",⁵ או ספר ציצת נובל צבי לר' יעקב ששפורטש,⁶ ובעיקר ספריו הרבים של ר' יעקב עמדין. אגב, בעיקר בזכות המתנגדים דווקא ניצלה השבתאות משכחה. אלמלא עמדין לא היינו יודעים כמעט דבר על חייה המסועפים הנסתרים

¹ כך כותב הוא בהקדמתו לאוסף מאמריו "מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה", מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ד.

² גרשם שלום, תולדות התנועה השבתאית, הקדימו מבוא, ערכו והביאו לדפוס יונתן מאיר ושיניצי יאמאמוטו, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תשע"ח. יסודו של הספר בהרצאותיו של שלום באוניברסיטה העברית בשנת ת"ש. על ספר זה, בעייתיותו וחשיבותו, הרציתי ביום עיון שנערך לרגל הופעתו, וההוצאה ניתנת לקריאה באתר האינטרנט שלי. את דעתו המוקדמת על התנועה השבתאית שטח שלום גם בהרצאותיו באוניברסיטה, ואלה יצאו לאור בעריכת רבקה ש"ץ, בהוצאת האוניברסיטה העברית תשט"ו, בכותרת "פרשת השבתאות".

³ כנסת ב, עמ' 347-392.

⁴ אברהם אמריליו, "תעודות שבתאיות מגני ר' שאול אמריליו", ספונות ה (תשכ"א), עמ' רנד-רסב.

⁵ הספר נדפס בתרגום עברי (מאת אשר ארתור לאגאביר ואפרים שמואלי) בהוצאת מרכז דינור, ירושלים תשנ"ח.

במאה השמונה-עשרה, ואף לא היינו זוכים למשל לזיכרונות הנזכרים של קונקי, שהתפרסמו בתוך ספרו של עמדין "תורת הקנאות".

גם ההיסטוריונים המשכילים כתבו על השבתאות מתוך איבה מופגנת, כפי שאפשר ללמוד, למשל, כבר משמותיהם של הפרקים על השבתאות וספיהיה בספרו של דוד כהנא: "אבן התועים" ו"אבן אפל",⁷ ואיכה זו לא תבטל גם אם נקבל את דעתו של גרשם שלום שהשבתאות הייתה אמה יולדתה של ההשכלה.⁸ נטייה זו השתנתה בציונות. חלק מהוגי התנועה ראו בשבתאות התעוררות לאומית ורוחנית שהקדימה את הציונות, וכך מצאנו שנחום סוקולוב, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, מי שתרגם לעברית את אלטנוילנד להרצל, שקד גם על תרגום לעברית של ספרו של אלכסנדר קרויזאהאר "פרנק ועדתו", בתוספת הערות רבות משלו.⁹ ואף שני נשיאים של מדינת ישראל היו חוקרי שבתאות: האחד הוא יצחק בן צבי, הנשיא השני, שניצל את שהותו בסלוניקי, לשם בא ללימוד השפה והמשפט הטורקי לשם קידום ענייניו של היישוב היהודי בארץ ישראל, וחקר את קהילות הדונמה, השבתאים המומרים שמרכזם היה בעיר זו¹⁰ (מעניין שחברו ללימודים בסלוניקי, דוד בן-גוריון, הפגין דווקא חוסר התעניינות בכתות השבתאים שבעיר). גם הנשיא השלישי של מדינת ישראל, זלמן שזר, התעניין מאוד בשבתאות וכתב בעניינה כתבים חשובים וביניהם "על תלי בית פרנק" (ליפסיא תרפ"ג).

דרך אגב, שזר כתב על השבתאות גם שירים ביידיש, כגון זה שבו מקבל הוא על עצמו את דמותו של ר' מתתיהו אשכנזי בלוך, נביא ושליח של שבתי צבי.¹¹ בכך ממשיך שזר מסורת ארוכה של שירה שבתאית ואנטי שבתאית, שכמוה נכתבת גם בדורנו, כגון על ידי המשורר בנימין שבילי. גם ספרות בדיונית עשירה נכתבה על השבתאות, כבר במאה השמונה-עשרה, כגון ספר "מאורעות צבי" שרק לאחרונה הועלתה השערה מעניינת על מחברו ומגמתו,¹² ואף במאה העשרים, גם אצל

⁷ דוד כהנא, תולדות המקבלים השבתאים והחסידים, אודסה תרע"ג.

⁸ דעה כזו הובעה לראשונה בסוף המסה "מצוה הבאה בעברה" דלעיל.

⁹ ואראש תרנ"ו. הכרך השני של הספר לא יצא לאור מחמת המרת דתו של קרויזאהאר.

¹⁰ מפרי מחקריו של בן צבי יש לציין את המאמר "כת השבתאים בסלוניקי וכתבי היד של שירות ותשבחות", שנדפס כהקדמה לספר שירות ותשבחות של השבתאים, בתרגום משה אטיאס, עם הערות ובאורים מאת גרשם שלום והקדמה מאת יצחק בן צבי, הוצאת דביר, תל-אביב תש"ח.

¹¹ השיר נדפס בראש ספר שיריו של זלמן שזר, פארוזיק, הוצאת די גאלדענע קייט, תל-אביב 1972.

¹² משה הלל, ספר חלומי קץ פלאות: חיבור פסידראפיגרפי תעמולתי נוסף מבית היוצר של עמנואל יעקב ואן דורט, ירושלים תש"ט.

בין חוקרי השבתאות נמצאים כמה מתלמידיו הישירים של גרשם שלום: ישעיהו תשבי, מאיר בניהו, חיים וירשובסקי, משה אריה פרלמוטר, יעל נדב, רבקה ש"ץ אופנהיימר, משה אידל, וגם כותב שורות אלה.¹⁷ לא אוכל במסגרת זו למנות גם את שאר החוקרים שכתבו מחקרים חשובים בתחום זה, בארץ ובעולם, כי מספרם גדול ורב.¹⁸

המחקרים החדשים כוללים גם פרסום כתבים חדשים של שבתי צבי ונתן העזתי ושל אישים שבתאים אחרים ועוד מקורות הנוגעים לשבתאות, ספרי קבלה שבתאית בפרוזה ובשירה ובלשונות שונות, מחקרים על אישים וקבוצות שבתאיות, כגון על ר' יהונתן אייבשיץ וחוגו, ולהבדיל על המומרים לאסלאם ולנצרות מימות שבתי צבי ועד דורנו ועל כת הפרנקיסטים, וכן מחקרים הנוגעים להתנגדות לשבתאות ולזיקות בינה לבין זרמים אחרים ביהדות כחסידות וכהשכלה. ספרות זו מקובצת במדור מיוחד באוסף גרשם שלום בספרייה הלאומית בירושלים.

סיפור היסטורי ולא נרטיב

מדוע אפוא לא הצמיחה הפעילות המחקרית האינטנסיבית ספר כולל, דומה לזה שלפנינו? דומה שהבעיה אינה בחוסר כישרון, והיא חלה אף על גרשם שלום עצמו שלא עמד בהבטחתו, ובחצי היובל שעדיין פעל אחר ספרו זה לא עלה בידו להשלימו ולהוסיף לו את החלק הנוגע לתולדות התנועה השבתאית אחרי מות משיחה.

את התשובה יש, לדעתי, לחפש ברוח התקופה שהשתנתה מאז. בימינו מעדיפים היסטוריונים לעסוק בפרטים ולא בכלל, בעצים ולא ביער. ברוח הפוסטמודרניזם, כל סיפור הופך בעיניהם לנרטיב סובייקטיבי חסר מציאות או משמעות כללית. היום אין נותנים אימון אפילו בסיפור חיי אדם אחד, לא כל שכן בתולדות עם או עולם. אך לא כך היה בעבר. המלה story, סיפור באנגלית, מוצאה מן המלה היוונית היסטוריה, שפירושה ידיעה מתוך חקירה. בספרו של שלום עדיין מתאחדות שתי המשמעויות. זה סיפור חייו של אדם, שבתי צבי, שמתאחד עם סיפור העם ועומק הדת ומשמעותם.

היסטוריה אינה his-story או her-story לפי משחק המלים הידוע. היא אינה מה שעולה על דעת פרטים, זכרים או נקבות. זה הסיפור שלנו, כולנו, עם ואלהיו.

¹⁷ מחקרי השבתאות שלי קובצו בשני ספרים: יהודה ליבס, סוד האמונה השבתאית, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ה; יהודה ליבס, לצבי ולגאון, הוצאת אדרא, תל-אביב תשע"ז. חלק מן המחקרים המצויים שם ניתנים לקריאה גם באתר האינטרנט שלי, ושם ימצאו גם מאמרים נוספים הנוגעים בשבתאות.

¹⁸ בין תלמידי שלי החוקר המובהק ביותר בתחום השבתאות הוא אברהם אלקיים.

בשבים זינגר, חיים הזו וש"י עגנון¹³ (אם להסתפק בשמות הסופרים המפורסמים יותר). ספרות כזאת ממשיכה להיכתב אף היום: השנה התפרסם הספר "נחמיה" מאת יעקב צ. מאיר (הוצאת ידיעות אחרונות) על אודות נחמיה כ"ץ, דמות מפתח לתולדות השבתאות, שעניינה נחקר בידי שלום בספר שלפנינו, ועתה גם ספר על הפרנקיזם בשם "ספרי יעקב" מאת אולגה טוקרצ'יק, כלת פרס נובל, ספר שתורגם מפולנית והתפרסם בהוצאת כרמל, שאצלה מתפרסם גם הספר שלפנינו.

נחזור למחקר השבתאות ואל גרשם שלום. קל לשער שגם אצלו, כמו אצל ירדו שזר, יש קשר בין הציונות לבין עיסוקו במשיחיות השבתאית ואף בקבלה בכלל. ועם זאת, שלום מקפיד על חקירה אובייקטיבית ללא משוא פנים, כפי שהוא מציין בהקדמה לספר שבתי צבי שלפנינו, באומר:

ניסיתי ללמוד מכל קודמי, בלי להיכשל בכישלונותיהם ובלי להיות פרטיזני [= מפלגתי] כמותם. הספר הזה לא נכתב לשם סניגוריה או קטיגוריה אלא לשם ביורר כל הצדדים שבתופעה מסופכת זו. (עמ' ג)

אובייקטיביות כזו, לפי גישתו של שלום, אין בה לא חילוניות ולא אינדיפרנטיות. היא משקפת דווקא את הדתיות האפשרית בדורנו ואף את הציונות. על כך הרחבתי במאמרי "הרהורים על המשמעות הדתית של מחקר הקבלה".¹⁴ ועוד נדבר על כך להלן, בקשר לייחודו של הספר שלפנינו.

כאמור, ספר זה, שבתי צבי, הניב עוד מחקר פרטני רחב. גרשם שלום כתב מחקרים רבים על השבתאות, חלקם לפני שחיבר את הספר וחלקם אחר כך,¹⁵ ובעקבותיו הלכו רבים, ומיד לאחר פרסומו הראשון של הספר שלפנינו הוסיפו עליו עוד מקורות ומחקרים (ביניהם התעודות מכתביד "ימות המשיח" לדעיל). כאלה השתמש מתרגם הספר לאנגלית, רפאל יהודה צבי נרבלובסקי, וכלל אותם בתרגומו.¹⁶

¹³ על משהו מגישתו של עגנון לשבתאות עמדתי במאמרי "זכות אבות: הרפיה עגנונית של הפאתוס המשיחי", בתוך ספרי לצבי ולגאון דלהלן (ניתן לקריאה באתר שלי).

¹⁴ בתוך יהודה ליבס, עלילות אלהים, הוצאת כרמל, ירושלים תשס"ט, עמ' 325-341. המאמר ניתן לקריאה גם באתר האינטרנט שלי.

¹⁵ כמה ממחקריו נקבצו בספרו "מחקרים ומקורות..." לדעיל, ואחרים בספרו מחקרי שבתאות, ההדיר יהודה ליבס (שהוסיף ערכונים ביבליוגרפיים), הוצאת עם עובד, תל-אביב תשנ"ב. נוסף לכך, פרסם שלום בנושא זה מחקרים רבים בלשונות זרות ואף את הספרים בעקבות משיח, הוצאת תרשיש, ירושלים תש"ד, וחלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי, הוצאת שוקן, ליפסיה תרצ"ח.

¹⁶ Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi the Mystical Messiah*, translated by R. J. Zwi Werblowsky, Princeton University Press, Princeton New Jersey 1973.

ל"אלוהי אמונתו", שבמצוותו הרבה להתיר איסורים ולמענו אף המיר את דתו לאסלאם,²¹ ועם ישראל וגאולתו המדינית מילאו אצלו תפקיד משני. אך לשבתאות היה גם פן אחר, היסטורי, שלתיאורו מוקדש רוב הספר שלפנינו (פן זה נמצא מקופח, לדעתי, בשם "המשיח המיסטי" שניתן לספר בתרגומו האנגלי), ולו אחראי בראש ובראשונה לא שבתי אלא נתן. זה פעל, בין השאר, לכינונה של תנועת תשובה המונית ועמוקה, ובכתיבה רבה ואינטנסיבית בסוגות שונות אף העניק לתנועה את הרקע העיוני המעמיק הנטוע במחשבה היהודית, בקבלה ובספרות האפוקליפטית. בעזרת רקע זה, שמשוגל אף להכיל סתירות, הרשה נתן לעצמו, דווקא מתוך אמונה בלא גבול בשבתי צבי, להפר את המצוה הישירה והבוטה של משיחו, ולא להמיר דת בעצמו.²²

לתוכנה זו הגעתי, בעיקרו של דבר, מתוך ספרו הנוכחי של גרשם שלום, שבו הוא מתאר ביד אמן את דמויותיהם של שבתי ושל נתן, שבלא שניהם אין להעלות על הדעת את השבתאות. כמו כן מעמיק כאן שלום ומרחיב בתיאור הרקע לשבתאות בדת ובמחשבת ישראל, ומראה עד כמה יהודית היא השבתאות, שעם כל המרד וההרס, גם אם באה בעבירה, עדיין מצווה היא, והעם והדת הם עניינה. גישה כזאת מצריכה הגדרה גמישה של היהדות. ואכן, בהקדמתו לספרנו (עמ' י) מדגיש שלום את התנגדותו להגדרות דוגמטיות בנוגע ליהדותן של תופעות שנידונו לגניזה על ידי "צנזורה פנימית". עם זאת, אין הוא מבטל את קטגוריית היהדות ההיסטורית כתופעה רוחנית עצמאית, כפי שעושים היום רבים, אף שהוא מבקש לראותה באופן דיאלקטי. את דיונו זה מסכם שלום במלים אלה: "עיני הדורות האחרונים נפקחו לראות את ניצוץ החיים היהודיים והכיסופים לבנין גם בתופעות שהמסורת הדתית נלחמה בהן בחירוף־נפש".

גבול לים

כל זה נכון, לדעתי, אך בתנאי שהתופעה השבתאית עדיין מקיימת זיקה, גם אם דיאלקטית, אל עיקר היהדות ההיסטורית. אמנם, גם אני אינני מקבל כל הגדרה של יהדות, אך בכל זאת בשבילי אדם כיעקב פרנק מצוי מחוץ לגדר, כי ככה זה בנוגע למי שביטל את זיקתו לא רק לגדרי ההלכה, אלא גם לדת באופן כללי, לעם, לארץ, לשפה העברית ואף לאלוהי ישראל, ובדרכו אל אגן הטבילה מוכן הוא לתת יד גם לשריפת התלמוד וגם לעלילת הדם. אמנם, גם היום יש חוקרים שמהפכים בזכות

כמובן, גם שלום וגם אני איננו כה תמימים עד שלא נכיר בכך שעולמו הפרטי של ההיסטוריון, מחשבותיו ורגשותיו, מעצבים גם הם את ההיסטוריה שהוא יוצר. כל אמת עולה מאמיתתו של סובייקט, אך אם אמת היא באמת, מכוונת היא גם אל האמת כשהיא לעצמה ונוטלת בה חלק.¹⁹

הוא הדין גם באשר למושא המחקר. מושא הספר שלפנינו אינו רק משיח אלא גם שבתי האיש, שאת אישיותו ותולדות חייו הפליא שלום לתאר כאן. אין ספק בעיניי ששבתי היה אכן מאני דפרסיבי, כדברי שלום. אך אין להסתפק בכך. יותר מעניין ומשמעותי הוא קישורה של תכונה זו עם העולם המיסטי ועם דמות המשיח המצופה במחשבה היהודית הקודמת. שבתי צבי, נוסף להיותו אדם מסוים, הרי הוא גם התגשמות של רעיון משיחי, לוגוס שלבש בשר כפי שהוגדר המשיח הנוצרי (יוחנן א 14).

כך ניסיתי להראות במאמרי "השבתאות וגבולות הדת",²⁰ המתבסס גם על מחקריהם של משה אידל בדבר המיסטיקה הסטורנינית (הקשורה לכוכב שבתי) ושל חביבה פדיה בדבר הצד ההרסני שבדמות המשיח ביהדות. שם ביקשתי להתוות שני טיפוסים של משיח יהודי: האחד אקטיבי ופוליטי (כפי שהוא מתואר בסוף ספר משנה תורה לרמב"ם), והשני פסיבי ומיסטי, שבמסגרתו המשיחיות עניינה פחות באולה ארצית היסטורית ויותר באישיותו של המשיח עצמו, המבטאת אמת תאולוגית (בדומה לכריסטולוגיה הנוצרית). דגם שני זה הוא בעיני העיקר במשיחיות השבתאית, ולפיו הראיתי שהישויות הקוסמיות היסודיות, המתוארות בקבלתו של נתן העוזי, הנביא והתאולוג של שבתי צבי, אלה שמכונות אצלו אור המחשבה ואור שאין בו מחשבה, משקפות גם את האישים המרכזיים של התנועה השבתאית, שני הניגודים המשלימים ומאזנים זה את זה: נתן הנביא ושבתי משיחו.

באיוון כזה דומה שאפשר למצוא תשובת־מה לשאלה הגדולה: איך התקבלה משיחיותו של שבתי בעת התפרצותה הראשונה כמעט על כל העם לתפוצותיו, במידה שאין דומה לה בשאר התנועות המשיחיות הרבות של תולדות ישראל. גם מנהיג מושלם, שמאחד באישיותו את התכונות הטובות ביותר של איש צבא ומדינה מצליח עם חוכמת התורה ושמירת הדת, לא יוכל להתקבל כמשיח, כי למשיחיות חיוניים גם הרס הקיים ופיצוץ. אך עם זאת על המשיח גם להציל, לשמר ולקיים את העם ואת דתו ואמונתו, ואף את האל בעצמו.

סתירה עמוקה שכזאת, כפל פנים שכאלה, אינם נמצאים בשלמות באדם אחד, ואכן בשבתאות התקיימו בצמד שבת־נתן. שבתי צבי נתון היה ראשו ורובו

²¹ ראה על כך יהודה ליבס, "יחסו של שבתי צבי להמרת דתו", בתוך הספר סוד האמונה השבתאית דלעיל.

²² ראה על כך במאמר דלעיל "השבתאות וגבולות הדת", בסביבת הערה 92.

¹⁹ הסבר העניין עם אילוסטרציות ממחשבת ישראל מצויות במאמרי "צדק ואמת" בכתובת: <https://liebes.huji.ac.il/files/menahemtsedekveemet.pdf>

²⁰ מצוי בספר לצבי ולגאון דלעיל, וכן באתר שלי.

שאר גלגוליו, האיש שהיה פוסח על הסעיפים בין עולמות הסוד וההשכלה, בין דביקותו במהפכה הצרפתית ועברו בשירות הקיסרים. ספק יהודי וספק מומר מתבולל; ספק מקובל ואיש הסודות וספק משכיל; ספק יעקוביני וספק מרגל – הכל בספק, אבל פראנקיסט אמתי ושלם. בן ארבעים היה במותו.²⁸

אפשר לתהות ולשאול את שלום: זאת מנין לך? שמא גם הפרנקיזם לא היה אצל דוברושקה אלא אנקדוטה ככל האחרות, ואין הוא אלא הרפתקן, מן הסוג שעליהם כתב פריץ היימן את ספרו על ההרפתקנים היהודים²⁹ (ספר זה, אגב, היה אהוב מאוד על גרשם שלום, ועותק ממנו נתן במתנה לאמי, מרים, מירה, ליבס ליום הולדתה החמישים, עם הקדשה גרמנית לבכית בחריזה גרמנית, שכן שלום הקפיד לציין את יום הולדתה של אמי, שחל בחמישה בדצמבר, שהיה גם יום הולדתו שלו). ואכן, בכונתו של היימן היה לכתוב גם על יעקב פרנק, וערב מלחמת העולם השנייה התייעץ בנושא עם גרשם שלום, אך הדבר לא עלה בידו הדבר, כי נרצח בשואה, הי"ד.³⁰

אין לקבל אמנם את הביקורת הקטלנית על חקר השבתאות של שלום מאת ברוך קורצווייל, שראה בכולה "פולחן האפס" וחורבן ליהדות,³¹ ועם זאת דומני שבנוגע לחקר הפרנקיזם יש משהו בדבריו.

משיח של שקר?

בהקשר זה ראוי גם לעיין בשאלה אם שבתי צבי הוא באמת משיח שקר, אף שאינני מבקש לשלול ממנו תואר זה, שהרוויח ביושר, לאחר שלא זו בלבד שלא גאל את ישראל, אלא אף המיר את דתו ומשך גם אחרים לכך.

התואר משיח שקר ניתן אכן לשבתי צבי בהמון כתבי שלומי אמוני ישראל (במליצה מקראית סתומה זו בחר גרשם שלום בכמה מקומות לכנות את בעלי הסמכא), ור' יעקב עמדין אף חישב ומצא ש"רוח שקר" עולה בגימטריה כמניין "שבתי צבי".³² אך אין זאת כל האמת, כי בשקר יש גם אמת, וגם זו לא נעלמה מעיני חכמים.

הפרנקיסטים כיהודים,²³ אך אני אינני מסכים. לדעתי, גם שני הכינויים שכינו בהם הפרנקיסטים את עצמם, זוהריסטים ואנטי תלמודיסטים, סותרים זה את זה ומעידים על חוסר הבנה בענייניו של ספר הזוהר, שמבטא בדרכו את נשמת היהדות. לכל דבר יש גבול, ואף לדת ישראל. כי למה נקרא שמו של הקב"ה, אל שדי? מפני שאמר לעולמו די ושם גבול להתפרצות מי הים.²⁴

אצל שבתי צבי היהדות המסורתית היא מוקד למשיכה ולדחייה. משימתו כוללת, כאמור, גם הרס וגם שימור, כמו השטן שנצטווה לשבור חבית ולשמור את יינה.²⁵ כך הוא בוודאי גם בנוגע לשבתאים מסוג ר' יהונתן אייבשיץ או בעל ספר חמדת ימים, שההלכה היא עולמם. אך לא כן יעקב פרנק, שהיה משוחרר מדיאלקטיקה הלכתית, ובלא סייג שאף להרס דת ישראל, בלי שתהיה לצדו דמות מאזנת, הדומה לנתן העזתי, העומד לצדו של שבתי צבי.

יעקב פרנק הוא אמנם טיפוס מעניין, אך איננו חלק מהעניין שלי, ולא מן הסיפור שלנו, של מחשבת ישראל. לדעתי, אף התואר ערב רב, שבו מכונים הפרנקיסטים בכותרת ספרו של פאבל מצ'ייקו,²⁶ לא באמת הולם אותם, כי תואר זה מתאים רק למי שמקיים זיקה אמיתית לישראל,²⁷ ואף על התזה של גרשם שלום במאמרו הנ"ל "מצוה הבאה בעבירה", בחלק המוקדש לפרנקיסטים, חולק אנוכי. בעיניי כבר אין אצלם (למעט חברי החוג הפרנקיסטי בפראג, שנשאר ביהדותם) ככל הנוגע ליהדות, לא מצווה ואף לא עבירה. מצ'ייקו גם הראה בספרו זה שטעות הייתה בידי שלום, בחושבו שהתודעה היהודית, או לפחות הפרנקיסטית, נשארה דורות רבים אצל הפרנקיסטים אחרי התנצרותם. הם התערו מהר, בלב שלם, באומה ובלשון הפולנית וכן בדת הקתולית. התבוללותם הייתה מהירה הרבה יותר מזו של כת הדונמה בטורקיה, המומרים לאסלאם, ששמרו דורות על זיקה ללשון הלדינו ולאידאולוגיה השבתאית, ויש מצאצאיהם המבקשים גם היום לקיים זיקה למדינת ישראל, ומעוררים עליהם ועלינו את חמת האסלאם התורכי, המאשים אותם בחילוניות של משטר אתא-טורק.

אפשר אפוא גם לתהות על דברי גרשם שלום המסכם בפסקה זו את מאמרו המרתק על הפרנקיסט דוברושקה:

כך נסתיימה הקאריירה הגלויה והנסתרת, המפתיעה והסוערת, של משה דוברושקה הפראנץ תומאס פון שינפלד-יוניוס פריי, אשר לבו היה חצוי עליו בכל

²³ ראה רחל אליאור, ישראל בעל שם טוב ובני דורו, הוצאת כרמל, ירושלים תשע"ד.

²⁴ בבלי, חגיגה יב ע"א.

²⁵ בבלי, בבא בתרא טז ע"א.

²⁶ פאבל מצ'ייקו, ערב רב: פנים וחוץ בוויכוח הפרנקיסטי (מאנגלית ברוריה בך-ברוך), ירושלים תשע"ו.

²⁷ ביקורתי על ספרו של מצ'ייקו במקורו האנגלי מצויה בלצבי ולגאון דלעיל, ובאתר שלי.

²⁸ "משה דוברושקה וגלגוליו", בתוך מחקרים ומקורות דלעיל, עמ' 209.

²⁹ Fritz Heymann, Der Chevalier von Geldern: Eine Chronik der Abenteuer der Juden, Köln 1963.

³⁰ מחקרים ומקורות דלעיל, עמ' 144.

³¹ מאמרי קורצווייל בעניין זה כונסו בספרו במאבק על ערכי היהדות, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תש"ל.

³² יעקב עמדין. תורת הקנאות, ירושלים תשע"ה, עמ' רעט.

אפילו אצל ר' יעקב עמדין זה, גדול רודפי השבתאות, מתוך שקר השבתאות עולה האמת, כי משיח השקר משקף כתמונת נגטיב את המשיח האמתי.³³ גם בחוג הגאון מווילנה, משמרת היהדות ההלכתית, שקר השבתאות איננו מוחלט. תלמידי הגאון אינם חוסכים מילות גנאי משבתי צבי, אך עם זאת רואים הם בו שלב הכרחי בדרך אל הגאולה ושואבים מלוא חופניים מן הספרות השבתאית.³⁴ לאחרונה אף כתב מקובל בן ימינו, הרב יצחק גינזבורג, מראשי חסידות חב"ד, כי "כל משיחי השקר הם שלבים של משיח אמת... משיח בן יוסף הוא משיח השקר למהדרין, שהשקר שלו הוא אמת לאמיתו".³⁵

"אמת לאמיתו" היא זו שמקורה בפנימיות האדם עצמו.³⁶ אם, כאמור, אמת היא עניין סובייקטיבי, בוודאי אמת לא מעטה תימצא במשיחיותו של שבתי צבי. הוא לא ביקש לרמות, אלא פעל מתוך קשר עמוק עם אלוהי אמונתו, ובכל פעם שהתרופפה אמונתו של שבתי, בא נתן העזתי נביאו וחזק אצלו את האמונה במשיחיותו שלו. כך יוצא בבהירות וביופי מן הספר שלפנינו. שלום הראה גם באופן משכנע, שאף ראשית התנועה השבתאית, ההתפרצות המשיחיות בחג השבועות תכ"ה, מקורה דווקא ביוזמתו ובנבואתו של נתן.

סוג אחר של שקר התפתח בשבתאות אחרי המרת המשיח, והוא ההסתרה. רובם הגדול של מאמיני השבתאות שנשארו ביהדותם שמרו את אמונתם זו בסוד. היו אף כאלה, שבהיותם רבנים חשובים, לא נמנעו כלפי חוץ מלגנות ולהחרים את השבתאים, ורק בחדרי חדרים נהגו בשבתאות. עם אלה נמנה, למשל, ר' נפתלי כ"ץ³⁷ ובראש ובראשונה ר' יהונתן אייבשיץ.³⁸

אך שקר זה בא לשם אמת. "רוח אחרת", שבדברי האל האומר וְעָבְדִי כָּל־בְּרִיָּה יִתְּהָ רִיחַ אַחֲרַת עֲמֹל וְיִמְלֵא אַחֲרָי (במ' יד, כד), מפרש רש"י בעקבות חז"ל: "שתי רוחות אחת בפה ואחת בלב". ואכן, האזוטריות היא יסוד עיקרי בתורת הקבלה,³⁹

³³ כך הראיתי במאמרי "משיחיותו של ר' יעקב עמדין ויחסו לשבתאות", בתוך סוד האמונה השבתאית דלעיל. אגב, גם "משיח האמתי" עולה בגימטריה כמניין "שבתי צבי", כפי שמובא הרבה בכתבי השבתאים.

³⁴ כך הראיתי בפרטות בסדרת מאמרים שהתפרסמו בתוך הספר לצבי ולגאון דלעיל.

³⁵ כך נכתב בעלון "ואביטה, שיעורי תורה והתועדויות חסידיות מהרב יצחק גינזבורג שליטא", גיליון שבת פרשת וארא תש"פ, עמ' 18-19.

³⁶ מקורות לכך הובאו במאמר "צדק ואמת" דלעיל.

³⁷ ראה במאמרי "קווים לדמותו של ר' נפתלי כ"ץ מפרנקפורט ויחסו לשבתאות", בתוך הספר לצבי ולגאון דלעיל, וכן באתרי.

³⁸ ראה במאמרי "פולמוס עמדין אייבשיץ", בתוך הספר לצבי ולגאון דלעיל, ובאתר.

³⁹ ראה במאמרי "לית עלמא מתקיימא אלא ברזא", מחשבת ישראל, גיליון ב: אוטטריות ופסיכואנליזה, עמ' 18-9. נוסח מלא יותר

ובוודאי כאשר מגיעים הדברים עד עניין כה קשה לעיכול כמשיח מומר. יתר על כן, כפי שנודע לא מכבר, שבתי צבי עצמו היה זה שבאיגרת האחרונה ששלח לחסידיו ציווה עליהם בגזירת מלך: קברו אמונתי [בתוך לבכם].⁴⁰ והנה בספר שיוצא עתה לאור מחדש, "שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו", כאילו לעינינו קמות לתחייה גם דמות שבתי המרתקת וגם אמונתו הקבורה.